

բերգություններ ու պատմական երկեր, որոնցից մի մասն ընթերցվում էր դեռ Պլուտարքոսի ժամանակ (մ. թ. II դարում)⁴⁰։ Սրանց բովանդակության մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել⁴¹։ Բայց բավականաչափ պերճախոս է ինքը փաստը, որից համենայն դեպս, հետևում է, որ Արտավազդը այդ գործում միայնակ լինել չէր կարող, ուրեմն .և նրա շուրջը ստեղծված պիտի լինե՞ր համապատասխան մթնոլորտ, թեկուզ և արքունիքի նեղ սահմաններում։

Ըստ որոշ տվյալների, Արտավազդի օրոք շարունակել է գոյություն ունենալ թագավորական նախնիների պաշտամունքը՝ որպես պետության կողմից հովանավորվող երևույթ։ Այդ պաշտամունքը, ինչպես տեսանք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ լրացվել էր նաև իշխող թագավորի անձի աստվածացմամբ և պաշտամունքով, ըստ որում Տիգրանը նույնացված պիտի լինե՞ր Վահագն-Հերակլես աստծո հետ։ Արտավազդը թերևս այդ յուրատեսակ ռազաքական կրոնում⁴² նույնացվել է Միհր աստծո հետ⁴³։

3. ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը արշավանքի նախօրեին։ Իրադրությունն այս անգամ էապես այլ էր և ավելի բարդ, քան Կրասսոսի արշավանքի նախօրեին։ Խնդիրն այն է, որ Անտոնինոսի ծրագրած երթուղին միանգամայն տարբեր էր Կրասսոսի ընտրածից։ Հայտնի է, որ Կեսարի ամբողջ դիվանը նրա մահվանից հետո ընկել էր Անտոնինոսի ձեռքը։ Նրան էր անցել նաև Կեսարի կազմած պարթևական արշավանքի ծրագիրը, չհաշված այն, որ ինքն էլ գործուն մասնակցություն էր ունեցել դրա մշակմանը։ Պարզ է, որ այժմ նա այն որդեգրելու էր⁴⁴։

Ըստ այդ ծրագրի, արշավանքը ինչպես արդեն նշվել է, պիտի կատարվեր Հայաստանի վրայով։ Այսպիսով, հռոմեական ռազմական միտքը, ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կեսարի, այս խնդրում ի վերջո հանգել էր նույն այն գաղափարին, որ իր ժամանակին հղացել ու Կրասսոսին էր հաղորդել Արտավազդը։ Բացառված չէ, որ Կեսարի ծրագրի մշակման ժամանակ այդ խորհուրդը իր դերն է ունեցել։

Նորից Արտավազդը կանգնած էր երկընտրանքի առջև, քայց պայմանները տարբեր էին. նախ Հայաստանն այժմ դաշնակից էր ոչ թե Հռոմի, այլ պարթևների և այն էլ՝ 53 թվականից, այսինքն ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ։ Եվ ոչ թե անվանական դաշնակից, այլև պարթևների հետ միասին ծավալել էր ռազմական գործունեություն՝ ուղղված հենց Հռոմի դեմ։ Բայց եթե չլինեին նույնիսկ այդ դաշինքն ու գործողությունները, Արտավազդն այժմ այլ, շատ ավելի իրական պատկերացում ուներ Հռոմի և պարթևների ուժերի փոխհարաբերության մասին։ Ուստի և այժմ նրա մտքովը չէր անցնի Հայաստանը լծել հռոմեական ռազմականության, մի բան, որին նա պատրաստ էր Կրասսոսի արշավանքի սկզբներին։

40 *Strab. Geogr.*, 16, 33:

41 *Strab.* աստիճան, հին Հայաստանի մշակույթի բաժնում։

42 *Strab. Geogr.* 16, 33: Ստրաբոնը, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 57:

43 *Strab. Geogr.* 16, 33: *Машкин*, *Принципат Августа*, էջ 267:

Սակայն, Անտոնիոսի բախտից, Հայաստանի և Պարթևստանի միջև սառնութիւնն էր սկսւել: 38 թվականին սպանւել էր թագաժառանգ Բակուրը, որով խզւել էին երկու թագավորների խնամիական կապերը, այնուհետև Օրոդես թագավորը խաղից դուրս էր եկել, զիջելով գահը իր որդի Հրահատին (Հրահատ Դ), որը չբավարարւելով դրանով, թունավորեց իր ժերոնի հորը⁴⁴:

Պարթևների նոր տիրակալը ակտիւ քայլեր շարեց գալիք պատերազմում Հայաստանի աջակցութիւնն ապահովելու ուղղութիւնով, այլ ընդհակառակը, կապւեց Հայաստանի պոտենցիալ թշնամու՝ Ատրպատական-Մարաստանի (Մեդիա-Ատրոպատենե) թագավորի հետ, որը նույնպես Արտավազդ անունն էր կրում (ստորև նրան կանվանենք մար Արտավազդ)⁴⁵:

Այդպես չէր գործում Անտոնիոսը: Ըմբռնելով Հայաստանի դիրքորոշման վճռող նշանակութիւնը իր ձեռնարկութեան մեջ, նա ջանք չխնայեց Արտավազդին մասնակից դարձնելու իր արշավանքին: Անտոնիոսը զորքով Հայաստան ուղարկեց իր զորավար Կանիդիոսին, հանձնարարելով՝ ինչ գնով էլ լինի ապահովել Հայաստանի լոյալութիւնը: Կորզելով Արտավազդի համաձայնութիւնը, Կանիդիոսը շարժւեց դեպի հյուսիս, Վիրք և Աղվանք, սրանց ևս պարտադրելու մասնակցութիւնը արշավանքին, որ և նրան հաջողվեց⁴⁶:

Արտավազդի վերաբերմամբ Անտոնիոսի ձեռնարկութեանը: 36 թվականի դարնան վերջերին Անտոնիոսը Զեքսիոսի մոտ անցնում է Եփրատը և դալիս բանակ է դարկում Կարնո դաշտում: Այստեղ նա զորատես է անցկացնում: Հավաքւած էր հսկայական բանակ. մոտ 100.000 զինվոր՝ 60.000 լեգեոներ (15 լեգեոն), 10.000 իսպանական և կելտական այրուծի և 30.000 դաշնակից զորք: Արտավազդը տրամադրել էր 7000 հետևակ և 6000 հեծյալ⁴⁷: Պլուտարքոսի մի այլ հաղորդման համաձայն, Արտավազդի տրամադրած զորքը հասնում էր 16 հազարի⁴⁸:

Այս թվերը համեմատելով Կրասսոսի զորքերի թվի հետ, տեսնում ենք, որ Անտոնիոսի բանակը կրկնակի անգամ մեծ էր: Սակայն Արտավազդի տրամադրած զորքի նկատմամբ պատկերը միանգամայն այլ է: Եթե Կրասսոսին նա խոստացել էր, ինչպես նշվեց, 40 կամ 46 հազար զորք, որից 10 կամ 16 հազարը՝ այրուծի, 30 հազարը՝ հետևակ, ապա Անտոնիոսին տրամադրել էր միայն 13 կամ 16 հազար զինվոր՝ եռակի պակաս: Այս թվերը պերճախոս են: Հարկավ, հայկական զորքի ընդհանուր քանակը 53 թվականի համեմատութեամբ չէր նվազել, գուցե և՛ ավելացել էր: Ուրեմն, տրամադրվող զորքի թիվը արտահայտութիւնն էր ոչ թե նոր հնարավորութիւնների, այլ նոր քաղաքականութեան:

Այդ քաղաքականութիւնը շատ ավելի հասուն, զգաստ ու ճկուն բնույթ էր ստացել: Եթե Արտավազդը, իր կամքին հակառակ, միանում էլ էր հռոմեական արշավանքին, ապա նա այդ ջանքում էր անել այնպես, որպեսզի Հայաստանը

44 Տե՛ս N. Debevoise. A Political History of Parthia, էջ 121:

45 Տե՛ս CAH, X, էջ 72 (W. W. Tarn):

46 Տե՛ս Dio, XLXI, 24:

47 Տե՛ս Plut., Ant., 38:

48 Տե՛ս նույն տեղում, 50:

ըստ հնարավորին քիչ տուժի, նրա մասնակցությունը երկու օտար ուժերի բախմանը՝ որքան կարելի է փոքր լինի, եթե առհասարակ հնարավոր չէ խույս տալ մասնակցությունից: Այստեղից բխում է, որ նա հենց սկզբից հակված պիտի լիներ հարմար պահին իսպառ լքելու իրեն պարտադրված այս ձեռնարկությունը, որը և տեղի ունեցավ:

Անտոնիոսի հակառակորդն էր, ինչպես ասվեց, Հրահատ Դ-ը (մոտ մ. թ. ա. 38—32), որը շքավարարվելով իր հոր սպանությունից, սրի էր մատնել նաև Լիդարյոսին, որպեսզի ոչնչացնի իր գահին սպառնացող ամեն մի վտանգ: Նա սկսել էր ոչնչացնել իր այս արարքներից դժգոհ ավագանու ներկայացուցիչներին, և սրանց մի մասը ապաստան էր գտել հռոմեացիների մոտ: Դրանցից մեկն էր զորավար Մոնեսը, որին Անտոնիոսը սիրով ընդունել էր ու դարձրել Ասորիքի երեք քաղաքների տեր, խոստանալով նրան պարթևական գահը: Սակայն արշավանքի հենց նախօրեին Հրահատը ետ է կանչում Մոնեսին և հանձնարարում իր զորքերի հրամանատարությունը: Կարելի է եզրակացնել, որ սա սոսկ մի խաղ է եղել, որի նպատակն էր հռոմեական կողմի իրավիճակի խոր հետախուզությունը: Պարթևների տեղեկատու ծառայությունը անհամեմատ ավելի լավ էր կազմակերպված, քան Հռոմիները⁴⁹:

Արտավազդի վերջնական դիմադրումը: Կարևոր դաշտից Անտոնիոսի բանակը շարժվում է դեպի հարավ-արևելք⁵⁰ Կապուտան (Ուրմիա) լճի ուղղությամբ, նախնական նպատակակետ ունենալով Հրահատի դաշնակից մար Արտավազդի երկիրն ու մայրաքաղաքը՝ Փրասպան: Անտոնիոսը շտապում էր, որպեսզի այնտեղ հասնել պարթևական զորքերից առաջ, թեև իրական պատկերացում չունենալով նրանց գործողությունների մասին: Մոնեսը, ընդհակառակը, նրան չէր կորցնում իր տեսադաշտից: Հռոմեացիները պաշարողական տեխնիկային մեծ պատրաստություն էին տեսել, որը անհրաժեշտ ժամին անփոխարինելի կլիներ, քանի որ ռազմական գործողությունների վայրերում համապատասխան որակի փայտանյութ չկար: Սակայն դրանք իրենց ծանր ու դանդաղ ընթացքով Անտոնիոսին խանգարում էին արագացնելու արշավը: Եվ ահա, նա կատարում է աններելի սխալ, լքում մեքենաները, նրանց պաշտպանության համար թողնելով միայն երկու լեգեոն՝ Օպիոս Ստատիանոսի հրամանատարությամբ, և դաշնակիցների որոշ քանակությամբ զորք, իսկ ինքն առաջ անցնում, պատվիրելով հնարավորին չափ արագորեն հետևել իրեն:

Երբ նա արդեն շատ էր առաջ անցել և մոտենում էր Փրասպային, պարթևները գերակշռող ուժերով, ըստ երևույթին, մար Արտավազդի ղեկավարությամբ, հարձակվում են Ստատիանոսի զորամասերի վրա և շրջապատելով նրանց, սպանում կամ գերի են վերցնում զինվորներին և կրակի տալիս պաշարողական մեքենաները: Գերիների թվում էր Անտոնիոսի արշավանքի մասնակից Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնը: Թշնամու ձեռքն են ընկնում հռոմեական լեգեոնների արժվեկիր դրոշները⁵¹:

49 Տե՛ս CAH, X, էջ 71 և հաջ. (W. W. Tarn):

50 Անտոնիոսի արևելյան արշավանքի պատմությունը մեզ է հասել հիմնականում Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի գործերում:

51 Տե՛ս Plut., Ant., 38:

Հռոմեացիներին այս պարտությունը հայերին մղեց ավելի որոշակիորեն դրսևորել իրենց վերաբերմունքը այս՝ իրենց համար բոլոր տեսակետներից անձեռնմխելի և աղետաբեր, արշավանքի նկատմամբ։ Արտավազդը ետ քաշեց իր ուժերը և հրաժարվեց հետագա զործողություններին մասնակցելուց⁵²։ Ապագայի իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հայաստանի շահերի տեսակետից այս քայլը ժամանակին էր և ճիշտ, թեև Արտավազդը անձամբ պիտի տուժեր իրա հետևանքով։

Անտոնիոսը շարունակում էր Փրասպպայի պաշարումը, ջանալով իր փութկոտություն հետևանքով կորսված պաշարողական տեխնիկան փոխարինել ինքնագործ միջոցներով՝ հողաբուրներով և այլն։ Սակայն լավ պարենավորված և ուժեղ կայազոր ունեցող ամուր բերդաքաղաքը հաջողությամբ պաշտպանվում էր։ Պաշարողների դժվարություններին ավելանում էր սննդամթերքի ծայրահեղ պակասը։ զորքը մթերքով ապահովելու նպատակով, Անտոնիոսը ստիպված էր լինում խոշոր ուժեր առանձնացնել և հեռավոր արշավներ կազմակերպել, մի բան, որ ջլատում էր պաշարողների ուժերը։ Իսկ երբ մոտեցրում երևացին Հրահատի և մար Արտավազդի զորքերը, հռոմեացիների վիճակը դարձավ հուսահատական։ Զորքի կարգապահությունն ընկնում է այն աստիճան, որ մի անգամ, երբ զորամասերից մեկը փախուստի էր մատնվել, Անտոնիոսը դիմում է դեղիմացիայի՝ հռոմեական հին պատժամիջոցին, երբ մեղավորներին բաժանում էին տասնյակների և յուրաքանչյուր տասնյակից մի զինվորի մահապատժի ենթարկում⁵³։

Հռոմեական բանակի ճանաչելի վերջո, հռոմեացիները ստիպված եղան բռնել նահանջի ճամփան, որը նույնքան աղետաբեր եղավ, որքան կլինեք տանուլ տված մի ճակատամարտ⁵⁴։ Պարթևները կրնկակոխ հետևում էին հռոմեացիներին և ամենափոքր առիթն անգամ բաց չէին թողնում աջից ու ձախից հարվածելու նրանց։ Եղավ մի պահ, երբ Անտոնիոսը պատրաստ էր անձնապան լինելու, իսկ ընդհանրապես, ըստ Պլուտարքոսի պատմածի, «հաճախ բացականչում էր «ո՛, բյուրք» զարմանքով հիշելով Քսենոփոնին և նրա ընկերակիցներին, որոնք նահանջելով Բաբելոնից, ավելի երկար ճանապարհ էին կտրել և իրենցից շատ ավելի զորեղ թշնամու դեմ պայքարել, և այնուհանդերձ փրկվել էին»⁵⁵։

Վերջապես, 27 օր տևած այդ դառն նահանջից հետո, հռոմեական լեգեոնները հասան Հայաստանի սահմանագլուխը՝ Արաքս գետին։ «Երբ,— հաղորդում է Պլուտարքոսը,— նրանք բարեհաջող անցան գետի մյուս ափը և ոտք դրին հայկական հողը՝ ապա ասես բաց ծովում երկար դեգերելուց հետո առաջին անգամ ցամաք տեսնելով, նրանք սկսեցին համբուրել քարերը ու ավազը և լալ ուրախությունից, միմյանց գրկախառնվելով»⁵⁶։ Այս պատկերն իսկապես հիշեցնում է Քսենոփոնի «Նահանջ բյուրոցի» հանրահայտ այն դրվագը, երբ հույ-

52 *Strab. Geogr.*, Ant., 39; Dio, XLIX, 25, 5.

53 *Strab. Geogr.*, Ant., 39, .

54 *Strab. D. Debevoise*, A Political History of Parthia, 128 և հաջ.:

55 *Plut.*, Ant., 46.

56 *Plut.*, Ant., 49.

ները, վերջապես, տեսնելով հեռավոր Սև ծովը, իրենց փրկության հանգրվանը, այն ողջունում են «ծովը, ծովը» ցնծագին աղաղակներով⁵⁷:

Այս նկարագրությունից, ինչպես և այնուհետև, Արտավազդի՝ հռոմեացիների նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքից հետևում է, որ նա ետ կանգնելով Անտոնիոսի արշավանքին մասնակցելուց, սակայն, ամենեւին չէր անցել պարթևների կողմը: Նա բավարարվել էր Հայաստանը աղետաբեր ու վտանգավոր ձեռնարկությունից դուրս բերելով: Այսուհանդերձ, Պլուտարքոսի մոտ, որպես շարունակություն հռոմեացիների՝ Հայաստան հասնելու կապակցությամբ հրճվանքի նկարագրության, կարդում ենք. «Բենական է, որ բոլորը գազազած էին և պահանջում էին հաշիվ տեսնել հայոց թագավորի հետ»⁵⁸:

Արտավազդի դիրքի օլսալ գնահատականը: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, հատկապես Ստրաբոնը⁵⁹ հակված է Արտավազդի վարվելակերպը գնահատել որպես դասալքություն, նույնիսկ դավաճանություն. նոր ժամանակի հետազոտողների մի մասը ևս կոտորեն հետևում է այս գնահատականին⁶⁰: Նման որակում, սակայն, կարելի է տալ միայն մի դեպքում, եթե անվերապահորեն կանգնենք հռոմեական տեսակետի վրա և այն էլ՝ ելնենք ոչ թե Հռոմի ժողովրդի բարօրության, ոչ թե նրա երկրի անվտանգության շահերից, այլ սոսկ հռոմեական ստրկատիրական պետության նվաճողական քաղաքականության, ինչպես և նրա ընդաքաղց ներկայացուցիչների անձնական շահերից: Հունա-հռոմեական պատմագրությունը, որպես կանոն, ինչպես հայտնի է, հենց այդ տեսակետի վրա էր կանգնած, համարելով, որ «բարբարոս» ժողովուրդները իրավունք չունեն իրենց քախտի տերը լինելու և պաշտպանելու իրենց շահերը, մասնավոր գերադասելու դրանք Հռոմի շահերից:

Հռոմեական այս տեսակետի ընդունելը Արտավազդի կողմից հենց կլիներ իսկական դավաճանություն իր ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ: Իսկ այն, ինչ նա արեց, սխրագործություն էր: Նա փրկում էր Հայաստանը, սակայն ոչ թե իր խիզախությամբ, սուրը ձեռքին, մի բան, որ ժամանակի կոնկրետ պայմաններում կրեեր հակառակ արդյունքի, այլ խորաթափանց հայրենասերի իմաստությամբ ու շրջահայեցությամբ: Միևնույն ժամանակ, նրա անձնական խիզախությունը ամեն կասկածից վեր է, քանի որ այն գտավ իր ահավոր ապա-

⁵⁷ *Strabo Xen., Anab., IV, 7, 24.*

⁵⁸ *Plut., Ant., 50.*

⁵⁹ *Strabo Strabo, XI, 13, 4; 14, 15.*

⁶⁰ Մակայն ոչ բոլորը. տե՛ս *H. Buchheim, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Heidelberg, 1960, էջ 32 և հաջ.,* ուր գրված է. «Անտոնիոսի բախտն էր, որ թագավորը (Արտավազդը, հեղ.) չանցավ պարթևների կողմը, այլ տուն վերադարձավ և դեռ Անտոնիոսի ակնհայտ պարտությունից հետո էլ չեղոք մնաց: Ոչինչ չէր խանգարում և Անտոնիոսի բարեմասնությունները չէին, որ պիտի ետ պահեին Արտավազդին Ստատիանոսի վրա հարձակվելուց և կամ օգնելուց հռոմեական զորքի վերջնական շարդի գործին՝ նրա նահանջի պահին... Այսպիսով Արտավազդը ոչ թե դավաճանել է, այլ զթացել է հռոմեացիներին, պարտությունից հետո էլ չեղոքություն պահպանելով»:

Շոջափվող խնդրի կապակցությամբ տե՛ս նաև Հ. Մառնեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա. և Հրաճեք Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության աշխատությունների համապատասխան բաժինները, որտեղ Արտավազդի քալին հիշտ գնահատական է տրված:

ցույցը նրա գերության ու եղբրական վախճանի պահերին. այդ ընդունում ու զնահատում են, ինչպես կոեսեններ, նույնիսկ հունա-հռոմեական պատմիչները:

Արտավազդի «դավաճանության» վարկածի բուն ակունքը թերևս ինքը Անտոնիոսն էր: Մնապարծ զորավարը իր նահանջի ճանապարհին արգեն արշավանքի ձախողման արդարացումն էր հորինում և դրանցից բխավորը պիտի դարձնեիր Արտավազդի դիրքորոշումը: Բայց դա հետագայում միայն պիտի հայտարարեր բացարձակ կերպով, իսկ առայժմ, քանի դեռ իր ծեծված զորքերի ու իր սեփական բախտը կապված էր Արտավազդից, Անտոնիոսը, դավը հոգու խորքում պահած, քաղցրալիզու բանակցություններ էր սկսել նրա հետ: Ահա նույն Պլուտարքոսի խոսքերը՝ «Անտոնիոսը լավ էր հասկանում, որ իր զորքը թուլացած է և կարոտ ամենաանհրաժեշտ բաների, ուստի և անսաց իր բանականությանը և շնորհալույսից Արտավազդին դավաճանության մեղադրանքը. առաջվա պես բարեկամաբար էր վարվում նրա հետ և պատշաճ պատիվներ մատուցում: Հետագայում նակայն, նա վերադարձավ Հայաստան, բազմաթիվ խոստումներով ու հավաստիացումներով դրդեց Արտավազդին իրեն հանձնվել, ապա և ձերբակալեց, շղթայակապ վարեց Ալեքսանդրիա և ցուցադրեց իր հաղթահանդեսի ժամանակ»⁶¹: Նկատի ունենալով հետագայի այս իրադարձությունները, որոնք ավարտվեցին Արտավազդի սպանությամբ, կարելի է թերևս համաձայնվել վերը մեջբերված այն կարծիքին, թե Արտավազդը ավելի ճիշտ կվարվեր, եթե ոչնչացնեիր բախտի բերմամբ իր ձեռքն ընկած հռոմեական նվաճողին և նրա զորքը:

Ստանալով Արտավազդի համաձայնությունը, որ հռոմեական զորքերը ձմեռեն Հայաստանում, Անտոնիոսը թողեց բանակը և շտապեց Կլեոպատրայի մոտ, որին տեսակցություն էր նշանակել Ասորիքի գլուղներից մեկում:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Անտոնիոսի արշավանքը, որի ժամանակ հռոմեացիները կորցրին շուրջ 35 հազար զինվոր⁶²: Պարթևներին ընկճելու այս երկրորդ փորձը նույնպես ձախողվեց:

Իրադրությունն արշավանքից հետո: Ջանալով փրկել իր հեղինակությունը, Անտոնիոսը ձգտում էր հռոմեացիներից թաքցնել իր արշավանքի արդյունքները և նույնիսկ ժերակույտին հաղթանակ էր հավաստիացրել: Բայց նման փորձերը տևական հաջողություն ունենալ չէին կարող, մանավանդ որ Օկտավիանոսը, որի փոխհարաբերությունները Անտոնիոսի հետ՝ եռապետության կնքման պահից սկսած, բազմաթիվ փորձությունների էին ենթարկվել և զնալով ավելի էին վատթարանում, շահագրգռված էր հանրահայտ դարձնել ճշմարտությունը⁶³: Ահա այստեղ էր, որ Անտոնիոսը սկսեց իր մեքենայությունները Հայաստանի և Արտավազդի դեմ: Նրա նպատակն էր, ոչ միայն իր տանով տված խաղը Արտավազդի վրա գցելով՝ նրան դարձնել քաղության նոխազ, այլև Հայաստանի հաշվին վերականգնել իր խախտված հեղինակությունը:

Մինչ այդ, պարթևների թագավոր Հրահատը՝ և նրա դաշնակից՝ մար Արտավազդը, գծովել էին գրավված ավարի բաշխման կապակցությամբ: Մար

61 Plut., Ant., 50.

62 Sfr N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 131:

63 Sfr H. A. Машикин, Принципат Августа, էջ 267:

Արտավազդը Անտոնիոսի մոտ է հղում Ստատիանոսի լեգեոնների ջախջախման ժամանակ դերի վերցված Պոլեմոնին (Պոնտոսի թագավորին) դաշնակցության առաջարկությամբ⁶⁴։ Անտոնիոսն, իհարկե, ուրախությամբ համաձայնվում է և Պոլեմոնին իսկ կարգում Փոքր Հայքի թագավոր, նրա կորցրած Պոնտոսի թագավորության փոխարեն։ Անտոնիոսի և մար Արտավազդի գաշինքը իրականում ուղղված էր Հայաստանի դեմ⁶⁵։

35 թվականին Անտոնիոսը ձեռնարկում է առաջին փորձը՝ իր ձեռքը գցելու հայոց թագավորին։ Հրավիրում է նրան դալ իր մոտ՝ իբրև պարթևների դեմ նոր արշավանքի ծրագրման կապակցությամբ։ Հասկանալի է, որ Անտոնիոսն այդ ժամանակ պարթևների վրա արշավելու ոչ մի հնարավորություն չուներ և Դիոն Կասսիոսը պարզորոշ կարծիք է հայտնում, որ հրավերի նպատակը Արտավազդի ձերբակալումն էր⁶⁶։ Զգալով այդ, Արտավազդը չի ներկայանում։ Քիչ անց, Անտոնիոսը ձեռնարկում է երկրորդ փորձը։ Հայոց արքունիք է ուղարկում իր մերձավորներից մեկին՝ Դելիոսին, Արտավազդի դստեր և Անտոնիոսի ու Կլեոպատրայի Ալեքսանդր օրդու ամուսնության առաջարկությամբ, որը Դիոն Կասսիոսի վկայությամբ⁶⁷ Արտավազդի դեմ լարած մի նոր ծուղակ էր։

Անտոնիոսի արշավը դեպի Հայաստան. Արտավազդի գերեվարումը։ Դելիոսը մեկնում է ձեռնունայն՝ Տեսնելով, որ դիվանագիտական խաղերը ապարդյուն են անցնում, Անտոնիոսը անձամբ կանգնում է զորքերի գլուխ և արշավում Հայաստան։ Պարթևներից կրած պարտության վրեժը նա ուզում էր առնել Արտավազդից, արդարանալ իրեն մեղադրողների առջև և կոդուպուտով լրացնել իր դատարկված զանձարանը։ Կլեոպատրան ուղեկցում է նրան մինչև Եփրատ։ Անտոնիոսը նախ շարժվում է դեպի Փոքր Հայք՝ իր դաշնակից Պոլեմոնի երկիրը, և դադար առնում Նիկոպոլսում։ Այստեղից նա կրկին անգամ իր մոտ է կանչում Արտավազդին։

Այս ծայրահեղ պարագաներում ևս Արտավազդը չի արձագանքում։ Որոշակի տվյալներ կան եզրակացնելու, որ Արտավազդի այս քաղաքականության մեջ իր դերն էր խաղում մի կարևոր գործոն ևս՝ Օկտավիանոսի ազդեցությունը։ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է Արտավազդի և Օկտավիանոսի նամակագրության մասին⁶⁸։ Օկտավիանոսը այն դեռևս հեռավոր, բայց սրընթաց աճող ուժն էր, որը շուտով պիտի ոչնչացնեի Անտոնիոսին։

Սակայն Անտոնիոսի լեգեոնները ներխուժում են Հայաստան։ Վտանգն օրհասական է դառնում։ Թիկունքում՝ ղեկը ձեռքին, հարվածելու առիթ էր որոնում մար Արտավազդը. պարթևների հետ հարաբերությունները հեռու էին լավ

⁶⁴ S⁶u Dio, XLIX, 33.

⁶⁵ S⁶u Հրանց Արմեն, Անկում Արտաշեսյան հարստության, էջ 108.

⁶⁶ S⁶u Dio, XLIX, 33, 1—3.

⁶⁷ S⁶u Dio, XLIX, 39, 2—6.

⁶⁸ S⁶u N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 134, որը փորձում է Անտոնիոսի կողմից Արտավազդի կալանավորումը արդարացնել հայոց թագավորի և Անտոնիոսի ախոյան Օկտավիանոսի միջև եղած բանակցություններով։

լինելուց, իսկ հռոմեական լեգեոնները կանգնած էին մայրաքաղաքի դարբասների տակ: Արտավազդը գնում է Անտոնիոսի ճամբարը: Զավակների ամուսնության մասին խոսակցության փոխարեն, նրան անմիջապես ձերբակալում են: Ճիշտ է, ի պատիվ նրա թագավորական կոչման, նրան շղթայում են արծաթե շղթաներով, որոնք հետագայում պիտի փոխարինվեին նույնիսկ ոսկյա կապանքներով, բայց դրանք բնավ չէին մեղմացնում Անտոնիոսի ուխտագրութվարմունքը⁶⁹: Անտոնիոսի ձեռքն են ընկնում նաև հայոց թագուհին և երկու արքայազուները՝ Տիգրանն ու Արտավազդը, իսկ ավագ որդուն՝ թագաժառանգ Արտաշեսին, հաջողվում է խույս տալ⁷⁰:

Անտոնիոսը, ինչպես հաջորդում է Դիոն Կասսիոսը, սկսում է շրջագայել Արտավազդի հետ ամրոցից-ամրոց և քաղաքից-քաղաք՝ փրկագնի գանձման պատրվակով կողոպուտի ենթարկելով դրանք: Հռոմեական զորքերի հետքերով Հայաստան էին լցվել հռոմեական վաճառականներ և աշխատում էին բուլն դնել այստեղ, ինչպես մի ժամանակ՝ նորանվաճ Փոքր Ասիայում կամ Ասորիքում, Հայաստանը համարելով հռոմեական նահանգ⁷¹: Անտոնիոսը նաև հռոմեական կայսրուհի է տեղաբաշխում Հայաստանի բերդերում:

Սրանից հետո նա հեռանում է Եգիպտոս, իր հետ տանելով՝ բացի հայոց թագավորից ու նրա ընտանիքից, նաև հսկայական ավար⁷², այդ թվում Անահիտ դիցուհու ոսկյա արձանը՝ Եկեղյաց գավառում գտնվող նրա տաճարից: Հայաստանի մի շարք արևելյան շրջաններ նա անջատել ու հանձնել էր մար Արտավազդին, իսկ հայոց թագավոր էր հայտարարել իր ու Կլեոպատրայի վեցամյա որդի Ալեքսանդրին, որին նա նախապես ցանկանում էր ամուսնացնել Արտավազդի դուստրերից մեկի հետ, անշուշտ, Հայաստանին «օրինավոր» կերպով տիրանալու նպատակով: Զհանդուրժելով այս ամենը, հայերն ապրստամբում են, համախմբվելով թագաժառանգ Արտաշեսի շուրջը: Նա հավաքում է զորքերի մի մասը և փորձ անում ազատագրել երկիրը, բայց առժամանակ ապարդյուն:

Պարտություն կրելով հռոմեացիներից, նա ստիպված է լինում ապաստան որոնել պարթևների մոտ, այն միակ տեղում, ուր այժմ հնարավոր էր օժանդակություն և օգնություն որոնել⁷³:

Ալեքսանդրիայի հաղթանակից: 34 թվականի աշնանը, առիթ ունենալով Հայաստանի գրավումը, Անտոնիոսը վերջապես իրագործեց իր բաղձանքը՝ իր տարած «հաղթությունների» կապակցությամբ շքեղագույն հաղթահանդես կազմակերպեց Ալեքսանդրիայում:

Անտոնիոսը «քաղաք մտավ մարտակառքով», — պատմում է Դիոն Կասսիոսը, — և բացի այլ ամենից, որ շնորհից Կլեոպատրային՝ ընտանյոք հանդերձ նրան նվիրեց նաև հայոց թագավորին, որ շղթայված էր ոսկե շղթաներով: Իսկ Կլեոպատրան բազմություն մեջ նստած էր ոսկեզօծ գահույթին, արծաթապատ բեմում: Սակայն բարբարոսները (խոսքը Արտավազդի և իր ընտանիքի մասին

69 S⁶ Dio, XLIX, 39, 2—6:

70 S⁶ Jos. Flav., AJ, XV, 4, 3:

71 S⁶ CAH, X, էջ 78 (W. W. Tarn):

72 S⁶ Jos. Flav., BJ, I, 18, 5:

73 S⁶ Dio, XLIX, 39, 4:

է— հեղ.), թեև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հորդորում, տալով ազատութեան խոստում՝ չդիմեցին նրան աղերսանքով, ոչ էլ գլուխ խոնարհեցին: Եվ որովհետև միայն նրա անունն էին տալիս (այսինքն՝ նույնիսկ «թագուհի» չէին անվանում նրան—հեղ.), նրանք լիեհամիտ անձերի Վամբավ ստացան, բայց և նույն այդ պատճառով անգութ վերաբերմունքի ենթարկվեցին⁷⁴: Հիւրավի, Կլեոպատրան այնքան խելոք էր, որ չէր շլանում Անտոնիոսի ցուցամուլութեամբ, բայց և այնքան փառասեր ու դաժան էր, որ չհանդուրժեց այդօրինակ վերաբերմունքը, նրանց զնդան նետեց:

Հաղթահանդեսին հաջորդեց մի արարողություն, որ հայտնի է Ալեքսանդրիայի նվիրատվություններ» անվան տակ⁷⁵: Այն կազմակերպվեց քաղաքի գլխավորներով: Անտոնիոսն այստեղ հանդես էր գալիս ոչ թե որպես մահկանացու, թեև շատ զորավոր, այլ որպես գերագույն էակ, աստվածություն, Դիոնիսոս-Օսիրիս: Բազմաթիվ նվիրաբերումների թվում Անտոնիոսը իր և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրին նվիրաբերեց Եփրատից այն կողմ (արևելք) ընկած երկրները, այսինքն՝ ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամենեկին շնվաճված Պարթևստանը և Մեդիան: Այս առիթով Ալեքսանդրը ներկայացել էր պարսկական տարազով և շրջապատված հայ դրանիկներով: Մյուս որդին՝ Պտղոմեոսը, որ մակեդոնական տարազ էր կրում և շրջապատված էր մակեդոնացի դրանիկներով, ստացավ համապատասխանաբար Ասորիքն ու Կիլիկիան և ընդհանրապես Եփրատից այս կողմ (արևմուտք) գտնվող երկրների գերիշխանությունը՝ մինչև Հելլեսպոնտոս և այլն⁷⁶:

Այսպիսի սին ներկայացմամբ Անտոնիոսը հաղորդ տվեց իր անսահման փառամոլությունը և փորձեց ապաքինել իր խոցված գոռոզությունը: Բայց նրա միակ ու իրական «նվաճումը» մնաց ոչ թե Հայաստանը, որը շատ շուտով ազատագրվեց, այլ հայ ժողովրդի անջնջելի ատելությունը դեպի ինքը և դեպի հռոմեացիները⁷⁷:

Անտոնիոս և Օկտավիանոս: 33 թվականին Անտոնիոսը իր դաշնակից մար Արտավազդի հետ տեսակցություն ունեցավ Արաքսի ափին: Սրանք մշակեցին համագործակցության ծրագրեր. հռոմեացին մարին պիտի օգներ պարթևների դեմ: Անտոնիոսը մար Արտավազդին տրամադրեց Հայաստանում գտնվող իր զորաքանակի մի մասը և փոխարենը ստացավ մարական հեծելազորի մի ջոկատ: Որոշվեց ամուսնացնել մար Արտավազդի դուստր Իոտապին «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրի հետ: Մի դեր, որը առաջ Անտոնիոսը հատկացնում էր հայոց Արտավազդի դստերը: Մարը Անտոնիոսին վերադարձրեց Ստատիանոսի լեգեոնների ջախջախման ժամանակ վերցված արծվեկիր դրոշները⁷⁸:

Փոքր անց հայոյ թագաժառանգ Արտաշեսը, որը տակավին պարթևների մոտ էր գտնվում, փորձ արեց տիրանալ հայրենի գահին: Սակայն մեղացուն. հռոմեական զորքերի օգնությամբ, այս անգամ հաջողվեց վառել նրա գրոհը⁷⁹:

74 Տե՛ս նույն տեղում:

75 Տե՛ս CAH, X, էջ 80 և հաջ. (W. W. Tarn):

76 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

77 Տե՛ս Tacit., Annal., III, 1:

78 Տե՛ս Dio, XLIX, 44, 1—4:

79 Տե՛ս նույն տեղում:

32 թվականին Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի հարաբերությունները վերջնականապես խզվում են, Պատերազմը նրանց միջև դառնում է անխուսափելի։ Անտոնիոսի կողմնակիցները լքում են Հռոմը և փախչում Արևելք։ Անտոնիոսը հայտարարվում է պետության թշնամի։ Քանի որ օրենքի տեսակետից հնարավոր չէր պաշտոնապես պատերազմ հայտարարել Անտոնիոսին, ապա պատերազմը հայտարարվում է Կլեոպատրային։

Նրկու կողմերն սկսում են տենդագին պատրաստություններ տեսնել, օգտագործվում են բոլոր հնարավորությունները, Անտոնիոսը նույնիսկ ետ է կանչում մար Արտավազդին տրամադրված զորքը։ Ստեղծվում են հսկայական նավատորմի ղեկեր⁸⁰։

31 թվականի սեպտեմբերի 2-ին Հունաստանի Ակտիոմ քաղաքի մոտ, ծովի վրա տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտը։ Կովի թեժ պահին, երբ ելքը դեռ որոշ չէր, Կլեոպատրան հրամայում է շրջել իր նավերը դեպի Նեպտունոս։ Անտոնիոսը հետևում է նրան։ Ճակատամարտը ավարտվում է Օկտավիանոսի հաղթանակով։

Արտավազդի վախճանը։ Անտոնիոսը, լրիվ հուսալքված, սպասում էր իր վախճանին։ Կլեոպատրան, իր հռանդուն խառնվածքով, նետվում էր դեպի նորանոր ձեռնարկություններ, իր կամ գոնե իր զավակների իշխանությունը պահպանելու համար։ Նա տենդորեն դաշնակիցներ էր փնտրում, առկա պարագաներում պիտանի էր թվում նույնիսկ այնպիսի անձնավորություն, ինչպիսին էր մար Արտավազդը։ Սրան սիրաշահելու համար Կլեոպատրան զոհաբերում է հայ Արտավազդին։ Հրամայում է գլխատել նրան և գլուխն ուղարկել մարին⁸¹։

Այսպիսի ողբերգությամբ է ընդհատվում Արտավազդի կյանքի թելը։ Այդ ժամանակ նա, ըստ երևույթին, դեռ վաթսուներ չէր բոլորել⁸²։ Կռանի և սալի միջև ընկած հայ ժողո-

Արտաշեսյան հայ թագուհի

⁸⁰ Տե՛ս H. A. Машкин, Принципат Августа, էջ 271 և հաջ.։

⁸¹ Տե՛ս Dio, LI, 5։

⁸² Արտավազդի մոտավոր տարիքը որոշվում է հետևյալ տվյալներով. 53 թվականին երիտասարդ պարթև արքայազնը ամուսնացել էր Արտավազդի քրոջ հետ, որը 15—20 տարեկան կարող էր լինել, իսկ Արտավազդը՝ Տիգրան Բ-ի կրտսեր որդին, նրանից ամենաշատը 20 տարով մեծ, ուրեմն՝ 35—40 տարեկան։ 35 թվականին Անտոնիոսը փր 6-ամյա որդուն ուղում է 40—311

վրդրի՝ դարերի ընթացքում տված բազմաթիվ զոհերից նա եղավ առաջինը, որն իր մահով նշանավորեց ժողովրդի պատմության մի նոր ու դառն դրվագի սկիզբը⁸³։ Բայց և ուսանելի էր նրա մահը. այն կենսափորձ հաղորդեց հայ ժողովրդին, փր ղժվարին ճանապարհին, սոսկորեցրեց ճանաչել թշնամիներին, դիմագրավել նրանց կամ նրանցից խուսափելու միջոցներ գտնել։ Հատկապես մեծ էր կորուստը այն պատճառով, որ Արտավազդը սոսկական թագավոր չէր, բախտի բերմամբ թագաժառանգ ծնված ու գահը ժառանգած։ Նա մեզ հայտնի հայ առաջին մտավորականն էր։

Անտոնիոսը Արտավազդից շատ երկար չապրեց. նա ինքնասպան եղավ։ Կլեոպատրան, սակայն դեռ կենդանի էր և վերջին ճիգերն էր գործադրում՝ համոզելու Օկտավիանոսին՝ պահպանել իր զավակների իշխանությունը։ Օկտավիանոսը իր նամակներով հուսադրում էր նրան, միակ նպատակ ունենալով կենդանի պահպանել՝ իր հաղթահանդեսում ցուցադրելու համար։ Այսպիսով, Կլեոպատրային սպասում էր հայոց թագավորի բախտը։ Սակայն, հրը 30 թվականի ամռանը Օկտավիանոսը ժամանեց Եգիպտոս, Կլեոպատրան ըմբռնեց նրա մտադրությունը և հետևեց Անտոնիոսի օրինակին⁸⁴։

4. ՊԱՅՔԱՐ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՐՏԱՇԵՍ Բ-Ի ՕՐՈՔ

Հայաստանի ազատագրումը հուսմեակա՛ն լծից։ Արտաշես Բ։ Մանկահասակ «հայոց թագավոր» Ալեքսանդրը, Անտոնիոսի և Կլեոպատրայի որդին, այդպես էլ առիթ չունեցավ հաղթելու Հայաստանի հողը։ Նա բախտակից եղավ հայոց թագավոր Արտավազդի Տիգրան և Արտավազդ որդիներին, նրանց նման Օկտավիանոսի կողմից Ալեքսանդրիայից Հռոմ տարվելով։ Եվ դեռ ավելին. Կլեոպատրայի զավակները ցուցադրվեցին Օկտավիանոսի հաղթահանդեսի ժամանակ⁸⁵։

Ալեքսանդրի «իրավունքները» փորձեց բանեցնել, սակայն, նրա «աները»՝ մար Արտավազդը, գործելով հավանաբար, իր դուստր Իոտապեի՝ «հայոց թագուհու» անունից, Հայոց Արտաշես թագաժառանգի՝ հոր գահին տիրանալու ՅՅ թվականին ձեռնարկած անհաջող փորձից հետո, մարը ձգտում էր տիրանալ ողջ Հայաստանին և սկզբում որոշ հաջողություն ունեցավ։ Անտոնիոսը դեռ կար և հովանավորում էր նրան։

ամռանացնել Արտավազդի դստեր հետ, որը հետևաբար կարող էր ամենաշատը 5—10 տարեկան լինել, իսկ ինքը Արտավազդը՝ շուրջ 55։

⁸³ Ծիշտ է նշում Հ. Արմենը, թե Արտավազդ թագավորի իրական ողբերգությունը ոչ թե իր թագավորության սկզբին ու վերջին երկու ավազակաբարո հռոմեացիների հետ գործ ունենալն էր, այլ այն իրողությունը, թե իր օրով սկսավ Հայաստանի համար այնքան ծանրալիզիտ, երբեմն քսոմենելի և միշտ վնասակար քաղաքականությունը, երկու իրերամարտ հսկա կայսրություններու միջև կռվարինձոր ըլլալու քաղաքականությունը... այս դժնդակ դրության առաջին զոհն ալ ինքը եղավ...» (տե՛ս Վենկուս Արտաշեսյան հարստության, էջ 127)։

⁸⁴ Տե՛ս ՇԱԽ, X, էջ 108 և հաջ. (W. W. Tarn)։

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102 և հաջ.։